

Szabó Ádám

'QUAESTIONES VALERIANAE'

A BELSŐ VALERIAI KATONAI OBJEKTUMOK SZERVEZÉSI KÉRDÉSEI,
AZ ERŐDÖK SZPÓLIA-ADATAI ÉS AZ ÚJABB KÖRNYEI KUTATÁSOK

TÉZISEK

**I. A tárgyalt kérdéskörök tudománytörténeti előzményei
és célkitűzések**

1. A későcsászárkori belső erődök témája összetett régészeti és forrásértelmezési kérdés-csoport, amelynek feldolgozható adatmennyisége az utóbbi években az értelmezésük alapvető problémáival kapcsolatban nem növekedett, szemben a velük összefüggően megfogal-mazható feltételezésekkel, kérdésekkel és új szempontokkal. Kérdéssel feltételén kívül más okból is választottam a 'Quaestiones Valerianae' A belső valeriai katonai objektumok szer-vezési kérdései, az erődök szpólia-adatai és az újabb környei kutatások" címet- és témát feldolgozásra, vagy inkább észrevételek és szempontok összefoglalására. A főcím által Tóth Endre, "Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának ered-ményei" című, ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeum keretében 2009-ben elkészült össze-foglaló munkájához csatolom a jelen művet. Egyúttal a későrómai belső erődöknek és kor-társ jelenségeiknek a múzeum által közel 150 éve, de rendszeresebben 79 éve elkezdett és jelenben is folyó szisztematikusnak nevezhető kutatásaihoz (Rómer F., Radnóti A., Fülep F., Mócsy A., Soproni S., Tóth E., Nagy M., Mráv Zs., Gróf P., Gróh D.), amelyekhez hely-színi egyetemi gyakorlatokat követően már az intézmény munkatársaként 2000-ben Tác-Fövenypusztán, 2002-ben Környén csatlakoztam. Utóbbi, a község által fedett lehetséges kutatási helyszínein 2016-ig folytattam feltárásokat. Közben nemcsak résztvettem az újabb kapcsolódó szakirodalom megjelentetésében, hanem rendszeresen felkerestem a Notitia Dignitatumban felsorolt ún. "belső erőd" helyek vélhető helyszíneit illetve az ismert belső erődök helyszíneit, a természetföldrajzi, tájrégészeti szempontok vizsgálatához. Ezek közül Környe kivételével egyedül Keszthely-Fenekpusztán folyik napjainkban régészeti feltárás, illetve Alsóheténypuszta-Kapospulán is történtek régészeti célú műszeres vizsgálatok.

2. Az évek során felvetődött kérdések (ld. alább) egy részére a szakirodalom több választ adott, ezzel együtt egyféle nyugvópontra jutott. Ennek oka, hogy a szöveges források nem szaporodtak, amint a régészeti feltárások sem a felsoroltak kivételével. Utóbbiak is inkább

a feltehető kérdéseket szaporították illetve új lehetséges kutatási szempontokat villantottak fel, amelyek fő irányait az alcímben foglaltam össze, ezzel egyúttal a mű rövid foglatát is adva. Az alcímben alkalmazott "belső valeriai katonai objektumok" újdonságot képvisel az eddig előfordult 'valeriai belső erődök' szóhasználathoz képest. Ennek oka, hogy a helyszíni, egyenkénti és összefüggésekben történt terepi, légrégészeti vizsgálatokat követően, vala-mint a valeriai térség ismert római kori lelőhelyeiről előkerült leletanyag jellemzőit áttekintve igazat adtam Tóth Endre azon megállapításának is, hogy újabb, a "klaszszikus" belső erődökhöz (Környe, Tác-Fövenypusztá, Keszthely-Fenekpuszta, Ságvár-Jabapuszta és Alsó-heténypusztá-Kapospula) hasonló objektum előkerülése gyakorlatilag nem várható. Egy-úttal, ma már geopolitikai és forrásértelmezési szempontból sem látom bizonyíthatónak, hogy az összes Notitia Dignitatumban szereplő (Occ.XXXIII.59-64.), ún. "belső erőd" cso-portba tartozó objektum valóban erődszerűen megépített létesítmény lenne. Inkább katonai felügyelet alatt álló stratégiai szempontból fontos helyeknek látom őket, amelyek egy részét erődnek építették ki, más részét egyéb célú objektumnak szánták illetve tartották ellenőrzés alatt vagy felügyelték és ennek megfelelő építészeti struktúrákat rendeltek hozzájuk. Utób-biak esetében a hely és a felügyeleti / stratégiai cél lehetett a fontosabb, amelyek funkci-onálisan nem indokoltak gigantikus erődépítést. Valamilyen épülettel ezen esetekben is szá-molni kell mert személyzetet is érintettek nyilván, de nem az ismert hatalmas méretű belső erődökhöz hasonlóakkal.

3. Ugyanakkor valószínűleg nem csak a Notitia Dignitatumban megnevezettek számítottak belső katonai objektumnak, hanem voltak kisebbek is, az egy-egy tételes jelzett nagyobb centrumhoz tartozó régióban, amelyek tisztjeit a ranglista adott szintjén megálló Notitia Dignitatum már nem nevesíti. Kisebb objektumok a vízi- és szárazföldi-útvonalak mentén várhatók a nagyobbak logisztikai hátterében, de létüket csak célzatos kutatásokkal, légifo-tózással, terepbejárásokkal illetve ásatásokkal lehet igazolni.

II. A tárgyalt kérdéskörök, forrásaik és a feldolgozásuk során használt módszerek

4. A belső erődökre vonatkozó forrás- és régészeti adatok állandónak tekinthetők pillanatnyilag. A régészeti adatok a környeiek kivételével részletesen és többszörösen közöltek, eb-be a keszthely-fenekpusztai újabb eredményeket is beleértve, Heinrich-Tamáská O. jó-

voltából, magyar és idegen nyelven. Az újabb régészeti adatok sem adnak azonban választ az erődökkel kapcsolatos krónikusnak tekinthető kettős természetű, régészeti és forrás-szintű kérdésekre, mint az azonosításuk illetve lokalizációjuk, a nevük, létrehozásuk indokai, fennállásuk célja, használati módjuk, a korabeli hadrendbe való tagozódásuk, viszonyuk a tartományi hadszervezethez, használati idejük. Sajátosan, még az időrenddel és a használatukkal kapcsolatos kisleletek száma is olyan csekély a területükön, hogy általuk csak általánosságok fogalmazhatók meg, olyan általánosságok, amelyek tulajdonképpen a korabeli tartomány bármelyik területére igazak lehetnének. Ugyanígy, építészeti maradványaik is ma-gukban hordozzák még azt a kérdést is, hogy egyáltalán felépültek-e egészükben, terv szerinti, teljesen "üzemkészek" lettek-e? A csak egyes erődökre, helyszínekre vonatkozó kérdések mellett, mint például az előzményeik illetve a neveik kérdése, az általános érvényű kérdések is feltehetőek ismételten, egyenként, és fel is teendők, hiszen a 4. század során nem egyszerre épültek mind, ezáltal az időrendjük is különbözik a korszakon belül. Ugyanakkor egyező, ismert régészeti - történeti vonásaik által a velük kapcsolatos problémák azonosak. Az adott forrás és régészeti helyzetben a kutatástörténetben eddig megfogalmazott vélemények és álláspontok, néhány kivétellel mind létjogosultsággal bírnak. Tóth Endre 2006-2009 között több munkájában részletesen összefoglalta a kutatástörténetet, amelyben kizárta a tarthatatlan nézeteket, részletezte a problémákat, vázolta a feltehető kérdések egy részét illetve az egymással egyenértékű véleményeket is.

5. Részben ezen az alapon állva, a jelen munkában nem volt céлом sem újabb kutatástörténeti áttekintést adni, sem vitatkozni az egyformán feltehetőséggel bíró nézetekkel, ha nem tudok helyükbe kétséget kizáró változatot illeszteni. Ugyanakkor egyes felismeréseket, ahol lehetett, igyekeztem pontosítani, ami főleg a tárgyalt katonai objektumok elhelyezkedését regionális és közvetlen környezetét, valamint szárazföldi, de főleg vízi kapcsolatrendszerét illeti. A szárazföldi útvonalak forrásalapon és terepen ismerhető rendszerét szintén Tóth Endre foglalta össze 2006-ban, újabban Bödőcs András folytat a témában kutatásokat; az úthálózat mérföldkövek szintjén kezelt adatrendszerét pedig Borzsák Erzsébet és Lőrincz Barnabás gyűjtötte össze, majd Kovács Péter egészítette ki illetve rendezte sajtó alá a *Corpus Inscriptionum Latinarum* 17. kötete új kiadása számára. Ezekhez az adatokhoz pillanatnyilag nincs új, amit hozzá lehetne tenni. A vízi útvonalakat illetően viszont annak ellenére, hogy rendszeresen szóba

kerülnek a szakirodalomban, egymással való összefüggéseikre, egyféle összefüggő hálózatokra még nem tettek javaslatot. Természetesen a korban széle-sebb, szabályozatlan vízi útvonalakat nem úgy kell elképzelni minden esetben, hogy hajó-zásra alkalmasak lettek volna teljes hosszukban, de vontatásra például valószínűleg igen, ha az évnék nem is minden szakaszában.

6. Az egyes résztémákat illetően, a szakirodalomban szereplő valószínű változatokat egymás mellett kezelve, de alapvetően a terepi, feltárt- és tájrégészeti jellemzőkre támaszkodva tár-gyalom az egyes ismert helyszíneket. A nem azonosított helyszínek esetében a feltételes lokalizációs javaslatot az ismert példákhoz viszonyított topográfiai valószínűségeik jegyében is tettem. A többi feltett kérdést és vázolt szempontot forrásalapon lehetett csak tárgyalni, esetenként a régészeti leletek hozzárendelésével, ami az erődök hadrendi és személyzeti kérdéseit illeti.

7. A célként szereplő fontosabb kérdéscsoportoknak megfelelően a könyv alapvetően két részre illetve összefoglalásra tagolt, hozzájuk járul az irodalomjegyzéket követően egy önálló részként is kezelt illusztrációs blokk. Az Előszót követő I. rész "A belső valeriai katonai ob-jektumok szervezési kérdéseikhez" címet viseli. A több alfejezetre tagolt bevezető fejezetben (1.) a munka célját és felépítését vázoló (1.1.) illetve módszertani megjegyzéseket teszek, amelyek a mű felépítésére vonatkoznak (1.2.). Ezt követően pontosítom a könyvben hasz-nált belső katonai objektumok fogalmkörét (1.3.), ahogy itt feljebb is szó esett róla. A lényege, hogy nem mindegyik forrásból ismert belső objektum tekinthető belső erődnek, illetve számolni kell írott forrásból nem ismert, de létező korabeli kisebb katonai létesít-ményekkel is, viszont maguk az ismert belső erődök bevehetők a katonai objektumok meghatározás alá. Ezek a kisebb katonai létesítmények, amelyekre már összefoglalóan a Pannonia Régészeti Kézikönyvének (1990) szerzői is felhívják a figyelmet, feltehetően egy-egy belső erőd vagy nagyobb objektum regionális háttérjéhez is tartoztak, és a szárazföldi illetve vízi útvonalak mentén kereshetőek. Másrészt, ahogy Tóth Endre 2009-ben is meg-állapította, az ismert belső erődök (Környe, Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta, Ságvár-Jabapuszta, Alsóheténypuszta-Kapospula) fizikai tulajdonságait figyelembe véve, szinte kizárt, hogy újabb vagy újabbak kerüljenek elő, hiszen az ismertek már felbukkantak a 18. század folyamán a kiterjedtebb és intenzívebbé váló földművelés és településnöve-kedések következtében. Utóbbi viszont hozzájárult a pusztításukhoz is, ti. kitűnő építőkö-nyerő helynek számítottak, és ha nem

más, az építőkövek illetve közöttük a faragványaik és felirataik által többszörös figyelmet kiváltó szpóliák felbukkanása utalna rájuk. Például Kör-nye helyben és a környéken régóta alkalmazott mellékneve a "Köves" erre az adottságára is utal a településnek. A legfontosabb írott forrásban, a Notitia Dignitatumban (Occ.XXXIII. 59-64.) szerepelnek olyan adatok, amelyek az ismert és azonosítható belső erődökhöz hasonló listázott paraméterekkel rendelkeznek (cohors tribunus feltüntetése), ezért katonai objektumok kellett legyenek (Alisca, Ad Burgum Centenarium, Marinana), amelyek viszont a fentiek értelmében nem voltak belső erődök (nem is kerültek elő eddig, s várhatóan ismert paraméterekkel rendelkező belső erődöként nem is fognak), de beosztásukat tekintve hasonló katonai igazgatás alá esnek. A belső erődök közé, főleg formai és ebből fakadó funkcionális jellemzői okán a tokod-várbereki erődöt is beszámítottam, amely bár a Dunához közeli helyszínen fekszik, de helye által mégsem tartozik egyértelműen a ripamenti erődláncolatba, ahogy formai alapon sem tartozhat oda. Inkább kötődik a limesúthoz és dél-keletről nézve a belső erődök sávjához. Másrészt, ha a Notitia Dignitatum ún. "belső erőd" csoportjába tartozó Aliscát vesszük párhuzamnak, amelynek elfogadott szűkebb lokalizációja Ócsény, akkor egy a tokod-várbereki erödhöz a Duna és a belső területek viszonylatában hasonló fekvésű "belső erőd" csoportba tartozó katonai objektumot lehet nevesíteni. A következő fejezetben (1.4.) rendkívül röviden térek ki a belső erődök kutatástörténetére, inkább a kutatástörténeti irodalmat és az újabb kutatásokat jelezve, hiszen előbbieket nemrég részletezte Tóth Endre több helyen, utóbbiakra pedig több helyen utalok a fejezetben is és más-hol is a szövegben, a környei kutatásokat pedig részletesebben kifejtem a II. részben. Hasonló felépítésű a következő fejezet, amelyben röviden a korabeli Pannonia közigazgatási jellemzőit vázolom, ezen belül Valeria területét szakirodalmi alapon. A jól kidolgozott témák közé tartozik, közel naprakész irodalommal, Kovács Péter 2015 és 2016-os műveinek köszönhetően, amelyeket hosszasan kifejteni itt a szükségesnél bővebben csak fölösösen növelte volna a terjedelmet. Annyira részleteztem, amennyire a belső katonai objektumok, köztük az erődök közigazgatási - hadszervezeti hátterének megvilágítása szükségessé tette.

III. Főbb eredmények

8. Az érintett közigazgatási - hadszervezeti régió a korábbi Pannonia Inferior területéből kialakított Valeria ripensis, amelynek északi, keleti és déli határai pontosan illetve jobban

ismertek, nyugati határa pedig körvonalazható. Ezen kívül a korra jellemzően, egymástól a tartományban is elváló katonai és a civil igazgatás kettőssége bír fontossággal a téma szempontjából, amint az is, hogy mi volt a katonai hierarchia a birodalmi legfelsőbb szinttől Valeria főparancsnokáig. A Bevezető (1.) fejezetet követi a valeriai belső katonai objektumok címet viselő fejezet (2.). Ennek első alfejezetében (2.1.) az egyes régészeti szempontból ismert helyszíneket veszem sorra, kiegészítve a csak írott forrásokból ismert objektumok vélhető helyszíneivel. Utóbbiakat itt röviden nevesítem, később részletesebben indoklom. Ezt követően a vonatkozó forrásokat veszem számba (2.2.), amelyek a korszakot és a témát illetően alapvetően a Notitia Dignitatumot, az Itinerarium Antoninicum illetve az Itinerarium Burdigalenset és a Tabula Peutingerianát jelenti. Utóbbi két szóba került helyszín által érintett, a tokod-várbereki erődrel kapcsolatos Cardabiaca / Gardellaca feltételezett azonosítás, illetve Marinana feltüntetése miatt. Az Itinerariumok adatai a belső erődökkel kapcsolatba hozott Marinana, Iovia, Herculia és Valcum helynevek szempontjából, őket kiegészítőleg a 2. századi Ptolemaios féle földrajz pedig Marinana (nála Magniana) szempontjából fontosak. A Pannoniát illetve Valeriát érintő szöveges forrásokat összegyűjtötte, kommentálta és összefoglalta részletesen Kovács Péter a Fontes Pannoniae Antiquae újabb kötetében és kísérőtanulmányaiban. A korszak végére vonatkozó forrásokat tartalmazó kötet pedig rövidesen megjelenik. A következő alfejezetben a régészeti szempontból ismert belső erődök formai jellemzőit vázolom (2.3.), amelyek Környe, Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta, Ságvár-Jabapuszta, Alsóheténypuszta-Kapospula példáit jelentik, kiegészítőleg a tokod-várbereki erődrel. A következő alfejezetben (2.4.) az összes, koracsászárkori település-előzménnyel és magukkal a későcsászárkori katonai objektumokkal kapcsolatba került régészeti, felirattani és auctorforrás adatot helyszínenként összevonva mutatom be, jelezve minden bizonytalanságot. Az adatok összevont feltüntetését, köztük a vitatott, de korszerű azonosításokat is, a szakirodalmi meggyökerezettségük is indokolja, illetve, hogy helyettük nincs egyelőre más, így maga a szakma is arra kényszerül, hogy a jelenleg legvalószínűbbnek vélt helyneveken emlegesse közérthetőbben az egyes objektumokat. Mindez nem jelenti azt, hogy például a ságvár-jabapusztai erőd esetében egyértelműen Triccianát tekintem Quadri-burgium előzményének, sem azt, hogy Quadri-burgiumot egyértelműen azonosnak tekintem a ságvár-jabapusztai erődrel, s hasonlóképpen Keszthely-Fenekpuszta / Volgum-Valcum, Tác-Fövenypuszta / Gorsium-Herculia stb.

példáit illetően. Az adat-összevonás egyben a kutatás mai állását is tükrözi, valamint a közérthetőbbséget is szolgálja. Amennyiben egy is-mert azonosítás helyett nincs másik, de a név forgalomban van, arra így tudtam reflektálni, mert meggyőzőbbet nem tudok állítani a helyére. Ugyanakkor nem hiszek abban, hogy a vélhető és valós településelőzmények egységes séma szerint viszonyultak a későrómai kato-nai objektumokhoz, erre ki is térek. A következő alfejezetben (2.5.) a településelőzmények kérdésével foglalkozom. Mindegyik azonosított belső erőd időbeli háttérében, vagy közvetlenül alatta vagy a közelében kimutatható valamilyen koracsászárkori település, esetleg több is, amelyek lehetek városok, vicusok, villák, de akár útállomások is. Ezek romjainak kő-anyagát beépítették a belső erődök ill. katonai objektumok és épületeik falaiba, s valószínűleg nem csak a helyben és közvetlen közelben talált kőanyagot, hanem akár távolabbról is szállíthattak az építkezésekhez köveket (vö. II. rész). A nagyobb területről gyűjtött kőanyagok legjobb példája a tács-fővenyusztai erőd, amelynek heterogén szpólia-állománya e tekintetben a legbőségesebb, s ez alatt csak a falakból hiteles körülmények között előkerült faragványokat értem, nem a szabadtéri múzeum területén bemutatott koracsászárkori kőanyag összességét, amelybe a környékbeli lelőhelyeken előkerült kőanyag is beletartozik jelenleg. Vélhetőleg az egyes erődök kőanyagát az általuk később is lefedett begyűjtési régióból szállították logikusan. Azaz például nem valószínű, hogy Tács-Fővenyusztta közeléből szállítottak Környére köveket, mikor azokat közelebb is fel tudták használni és fordítva, s ugyanígy a többi esetben is. Ennek megfelelően egyébként, az egyes régiók faragványai sajátosságaikat, részleteiket tekintve el is ütnek egymástól. A belső erődök esetében tehát, a kőszállítás szpóliák által megfogható módszertana nem a tartomány területének egészét behálózó kőmozgatásokról tanúskodik, hanem inkább az adott erőd által funkcionális össze-függésekben lefedett ill. felügyelt régiót illusztrálja.

9. A következő alfejezetben (2.6.) a belső erődök neveinek kérdéseivel foglalkozom. Nem hiszem, hogy a belső erődök esetében automatikus névkontinuitást lehetne illetve kellene feltételezni a koracsászárkorról a későcsászárkorra. Nem látom valószínűnek, hogy a topo-nímia átöröklődött a belső erődre akkor is, ha annak nem volt valamilyen korabeli evi-denciája. Az egyes esetek változatosságát jól mutatják a Iovia (Felsőleperd – Gölösi-malom) és Iovia (Alsóheténypusztta-Kapospula) Alisca / Alesca helynevek továbbá a Volgum / Val-cum, Gardellaca / Cardabiaca, Magniana / Marinianis / Marinana / Maurianis lehetőségek, szemben a többivel. A különböző megközelíthetőségű névformák

a névadás gyakorlatának eseti voltát jelzik, amely során az új alapításoknál átvihették a korábbi helységnevet is, de újat is adhattak, különösen ha valamilyen egyéb szempont is alátámasztotta / indokolta azt. Az egyes helyneveket megőrizhették a későcsászárságban amiatt is, mert éppen kézenfekvő volt, vagy valóban volt valami ezt előmozdító kontinuitás. Ahol ilyen nem volt, ott az új alapítással szükségképpen új név járhatott együtt. Az új nevek személynévből képzett alakja arra utal, hogy valakiről elnevezték az új katonai objektumot. A névadó a Birodalom főmél-tóságaitól az adott hely például első, tribunusi rangú parancsnokáig terjedő ranglistából is kikerülhetett. A későcsászárság kori névanyagban illetve a birodalmi vezetőréteg névanyagában többször előfordulnak a Iovius, Vincentius, Herculius, Marinus / Marininus / Marinianus nevek is (vö PLRE). Más névtani kérdést illetve névadási gyakorlatot mutatnak a Quadri-burgium és az Ad Burgum Centenarium bejegyzések a Notitia Dignitatum "belső erőd" cso-portjában. A Quadriburgium, bár látszólag egy jól azonosítható erődformára utal, ennek a vele feltételesen azonosnak tekinthető és tekintett ságvár-jabapusztai erőd ötszögű alakja azonnal ellentmond. A korabeli terminológiából kölcsönzött régészeti szakkifejezésként alkalmazott quadriburgium típusú erőd a belső erőddel kapcsolatban itt nem vehető számításba nemcsak forma, hanem méretokok miatt sem, szemben más lehetőséggel. A Biroda-lomból még ismert a korból két Quadriburgium helységnév, ebből az egyik Pannonia Pri-mában tulajdonképpen azonosítatlan, mindenesetre a forrás (Not.Dign. Occ. XXXXIV.17.) castellumként említi, a másik viszont auctorforrásból ismert. Ammianus Marcellinus egy germania inferiori civitas neveként említi (18.2.4.) a Quadriburgium helységnevet, ezzel jelezve azt is, hogy a helységnév formára utalása és a tényleges helységtípus nem feltétlenül egyezik. Ennek alapján a ságvár-jabapusztai erőd neve akár valóban is Quadriburgium lehetett. Az, hogy mi alapján adták esetleg éppen a ságvár-jabapusztai erődnek ezt a nevet, amennyiben a feltételezett azonosítás helyes, még a következő kutatások kérdése, de össze-függhet az eseti névadás gyakorlatával. Megfontolandó, hogy a codex Theodosianusból is ismert (7.14.1.) erődben élő félkatonai, félcivil ún. burgarius / burgarii kifejezéssel áll inkább összefüggésben a név, legalábbis a második fele, egyéb lehetőség híján forrásalapon ezt lehet inkább valószínűsíteni. A másik különlegesebb helységnév a csoportból az Ad Burgum Cen-tenarium. Itt valószínűleg funkcionális megnevezéssel állunk szemben, amennyiben az épít-mény formailag valóban egyféle burgusnak, azaz kisebb erődnek számított (Vegetius Epit. 4.10.), amelyben a

"centenum" nevű, a korban tömegélelmezésre alkalmas gabonatípust rak-tározták, újabb kutatások szerint, korabeli észak-africai, ma is álló és tanulmányozható példákon keresztül (Munzi – Schirru – Tantillo 2014). Utóbbiak közül egyiknek (Qasr Duib, Lybia) az építési felirata is fennmaradt, amely szerint a centenariumnak nevezett erődített gabonarakár élén egy tribunus állt (AE 1991, 1621). A centenariumok Észak-Afrikában saroktornyos erőd szerű épületek voltak, 100 méter alatti falhosszúsággal. Vélhetőleg valami hasonlót kell keresni Valeriában is, a többi objektummal összevetett geopolitikai szem-pontokat figyelembe véve Sopianae (Pécs) környékén, amit a város korban betöltött kie-melt, székhely szerepe is indokolhat. Az africai példa centenariumának élén álló, korabeli építési feliraton szereplő tribunus, a Notitia Dignitatumban a valeriai Ad Burgum Centenarium élén álló tribunus cohortis példáját idézi. A névadás tehát itt is esetinek, illetve funk-cióhoz kötöttek látszik.

10. A 3. fejezetben a belső katonai objektumok geopolitikai kérdéseivel foglalkozom, ezen belül az 1. alfejezetben (3.1.) a földrajzi helyzetükkel, azaz, hogy hol helyezkednek el, milyen környezetben és nagyjából milyen távolságra fekszenek egymástól. Ezek a kérdések általánosságban nem újak, itt az újdonságot az eddigi szakirodalomban leírtak többszörös hely-színi vizsgálata, illetve ezek alapján az adatok kiegészítése jelenti. Emellett a még nem azonosított, de forrásból ismert és ugyanezen csoportba tartozó objektumok helyszínének tágabb, illetve szűkebb régiójára is teszek javaslatot. Utóbbiakat a következő alfejezetrész is megerősíti (3.1.1.), amely az érintett objektumok melletti folyó illetve állóvizekkel foglalkozik, azok összeköttetésekkel, egy vélhető víziút-hálózattal. Korábban felismerte a kutatás, hogy a belső erődök szerves kapcsolatban állnak folyóvizekkel, ami a keszthely-fenekpusztai példa esetében, a Balaton képében állóvizet is jelent, nemcsak a közeli Zalát, s hasonló-képpen a ságvár-jabapusztai erőd helykiválasztási szempontjai között is szerepelhetett a Balaton és a Sió-kiágazás közelsége. A felismerés mindegyik tárgyalt belső katonai objektumra kiterjeszhető, azzal, hogy a vízi – ha nem is mindenütt hajózható, de az év adott szakaszaiban vontatásra is alkalmas – útvonalak egyféle hálózatot alkotnak a tartomány területén belül. Több közülük dunai csatlakozással rendelkezik, így az Únyi patak (Tokod-Várberek), az Általér (Környe), a Sárvíz (Tác-Fövenypuszt), a Sió (Ságvár-Jabapuszt, de nem közvetlen), amely a Balatonhoz való kötődése által a keszthely-fenekpusztai erőddel is kapcsolatban állt. A Ságvár-Jabapusztán átfolyó Jaba patak a Kis-Koppány közvetítésével éri el a Siót; az alsóheténypuszta-kapospulai erőd melletti

Nosztányi patak a nagyobb folyóvíz, amelybe az erődön belül a keleti és nyugati falakkal párhuzamos vízgyűjtő meder ("heténypusztai ér") mesterségesnek látszó törést követően köt be nagyjából 600 métert követően; ezen kívül a Sióba torkolló Kapos folyó sem folyik áthidalhatatlan távolságban az erődtől. Alisca Duna közeli, vélhetően a Tolnai-Duna illetve a Sió-Sárvíz torkolata körül feküdt, közvetlen víz-kapcsolattal, ha a lokalizációs javaslat helytálló, Burgum Centenarium pedig esetleg a Drávába torkolló Feketevízbe folyó Pécsi vízzel illetve előzményével állhatott kapcsolatban. Marinana közelebbről a Feketevízzel, illetve a Drávával állt összeköttetésben. A kirajzolódó kép alapján a belső katonai objektumok helyének stratégiai szempontú megválasztásakor a vízhálózat adta lehetőségek kiemelt fontossággal bírhattak az adott hatásköri régióon belül, de tartományi összefüggésekben is, az egymás közti és ripamenti összeköttetés egyik változataként. A korabeli lehetőségek megközelítő illusztrációja az I. Katonai Felmérés (1763-1787) térképanyaga, a szabályozások előtti állapotú folyóvizekkel, méreteikkel és kapcsolataikkal.

11. A következő alfejezet (3.1.2.) a domborzati viszonyok kérdését érinti. Egyféle általános szempontnak tekinthető a belső erődök esetében a magaslat általi rejtettség, ami viszont nem minden esetben teljesül maradéktalanul, a belső katonai objektumok összességének esetében pedig egyáltalán nem, ami a szempontrendszer általánosítását megkérdőjelezi és alkalmazásának differenciáltságát mutatja. A tokod-várbereki erőd a Hegyeskő alatt fekszik, s egyébként is az északi irány kivételével magaslatok veszik körbe. A környei erődöt észak felől közvetlenül a Leshegy rejteti, egyébként az Általér völgye meglehetősen dombos, ami egyéb irányokból is rejtve tartotta az erődöt nagyobb távolságról, s hasonló természet-földrajzi képe van a Tömlöchegy rejtette ságvár-jabapusztai erődnek is. Ezzel szemben nagyobb távolságokat befogó lankásabb jellegű terület mutatkozik Tács-Fövenypusztá és Alsó-heténypusztá-Kapospula eseteiben. Ha Ad Burgum Centenarium valóban Pécs környékén helyezkedett el, a domborzati viszonyok a Mecsek és a Villányi-hegység közötti területen megfelelnek a belső erődöket vagy katonai objektumokat rejtő magaslatok feltételeinek. Keszthely-Fenekpuszta, Alisca illetve Marinana viszont vízparti sík vidékeken helyezkednek el, közülük csak Alisca távolabbi, nyugati háttérben dombos-hegyes a környezet. A domborzat kihasználása logikusan csak ott volt lehetséges, ahol a terepi viszonyok megengedték, s vélhetőleg csak ott használták fel, ahol az egyéb szempontoknak is megfelelő helyszín térsége ezt lehetővé tette. A többi esetben egyféle

természetes védelmet a folyóvizek adta lehe-tőségek jelenthettek, esetleg holtágak, ami Alisca és Marinana eseteiben számbavehető szempontok.

12. A 4. fejezetben, bevezető jelleggel az általános katonai szempontú kérdésekről esik szó, azt követően a helyőrségről (4.1.), a parancsnokról és személyzetről (4.2.), a logisztikai kérdésekről (4.3.), illetve az objektumok funkciójának kérdéseiről (4.4.). A Notitia Dignitatum szerint a belső katonai objektumok élén egy tribunus cohortis állt. Ez a tény korábban egy-értelműnek tűnő következtetést tett lehetővé, azt, hogy csapat állomásozott a helyeken és pedig egy cohors. Azonban a Notitia Dignitatumban (Or. és Occ. együtt) felsorolt 56 tribunus közül 54 tribunus cohortis volt, 2 tribunus gentis. Ebből 2 keleten (Or.), 54 nyugaton (Occ.) szolgált, utóbbiak között szerepel a 2 tribunus gentis. A speciális beosztású tribunus gentis kivételével tehát csak egyféle tribunust nevesít a forrás, s vélhetőleg ez tekinthető a rang-név alapformájának, még ha egyszerűen tribunusként is szerepel más forrásban. Pannonia prima és Valeria ripensis 12 cohors tribunusából 11-hez nem tartozik számmal és névvel ellátott cohors, csak helynév áll a rang mellett, egy mellett pedig etnikum név. Azaz, a két pannoniai határ menti tartományi lista összes többtől eltérő birodalmi szintű sajátosságának tekinthető, hogy csapatnév és szám nélkül szerepelnek bennük a cohors tribunusok, csak beosztási hellyel. Közülük a 6 valeria ripensis cohors tribunus mindegyike csak helynév mellett. Ezek a cohors tribunusok, akiket a belső valeriai katonai objektumok illetve erődök mellé rendel a kutatás Soproni Sándor által, 1978 óta általánosan elfogadva. A csapatnév hiánya a katonai rang mellett közvetlenül arra utalhat, hogy ezek a cohors tribunusok nem csapattisztek voltak az adott helyen elsősorban, hanem külön beosztású feladattal, tribunusi rangban az adott katonai objektum irányítói, azaz térparancsnokok. Sokkal körülményesebb és közvetett magyarázatot igényelne annak megokolása, hogy birodalmi szinten miért csak a pannoniai cohors tribunusok esetében nem tudott a szerkesztő csapatokról, s ha esetükben nem tudott, akkor hogyan tudott a többi pannoniai csapat esetében neveket és számokat. Ezen különleges vonása a Notitia Dignitatum két észak-pannoniai s ezen belül valeriai listájának csak a belső erődök birodalmi szintű régészeti különlegességével állítható párhuzamba. Tribunusi rangú, de eltérő illetve különböző beosztású katonákról Ammianus Marcellinus emlékezett meg több helyen (pl. 15.3.10., 15.5.22., 16.12.63, 18.2.2., 18.7.6., 31.13.18.). Ennek alapján, azaz jó forrásalapon inkább indokolható vagy magyarázható a "belső erőd" csoport tribunusai melletti csapatnév és szám hiánya, azaz a

tisztek csapattisztétől eltérő különleges beosztása, mint a Notitia Dignitatum szerkesztőjének bármi okból információ hiányával. Itt vehető fel következő lehetőségként, a tribunosok adott belső katonai objektumokhoz köthetőségének feltételével, hogy a Notitia Dignitatumban névszerint nem található vagy azonosítható, ellenben a forrás keletkezésének idő-szakában régészeti szempontból is igazolhatóan működő keszthely-fenekpusztai erőd kör-nyékén lehetne a pannonia primai listában szereplő tribunus gentis Marcomannorumot (Occ.XXXIV.24.) keresni, aminek az erőd közelében folytatott régészeti kutatások sem mondanak ellent. Kiterjedt későcsászárkori - koranépvándorláskori barbár (germán jellegű) hagyatékot tett közzé 2010-ben Müller Péter, az erőd déli falának előteréből, amely időrend-jének kezdete nagyjából egybeesik a Notitia Dignitatum összeállítási idejével.

13. További újratárgyalandó kérdést jelenthet a kutatásban már felvetődött stratégiai kapcsolata a belső erődöknek a korabeli, barbaricum Csörsz árokkal (Garam – Patay – Soproni 2003), amely Aquincum fölött indul ki a Dunától keleti irányba, a Tiszántúlon éles szögben délnek fordulva tart a Dunáig, helyenként több párhuzamos szakasszal. Egy, a mai magyar-román határral egyvonalban futó tiszántúli szakasz azonosításában Patay Pált kísérve ma-gam is részt vettem 2002-ben. Térképen a Csörsz árok, a ripamente erődlánca és a belső erődök egyféle topográfiai rendszert rajzolnak ki, azaz szándékos tervezést feltételeznek, amennyiben a Csörsz árok kiindulási szakasza fölötti dunakanyari erődlánc jóval sűrűbb az Aquincumtól délre Aliscaig terjedő szakaszhoz képest, Alisca és Altinum között pedig me-gint sűrűbb az erődlánc. A két sűrűbben erődített riparész közötti ritkásabb szakasz keleti előterében a Csörsz árok, nyugati hététerében az erődnek kiépített belső katonai objektumok állnak.

14. A logisztikai kérdésekkel (4.3.) egy ideje foglalkozik a kutatás (vö. Tóth 2009). Annak felismerése nyomán, hogy nem elsősorban hadászati-, harci feladataik voltak a belső erődöknek, illetve belső katonai objektumoknak, hanem a hátország feladatát töltötték be, a hadsereg utánpótlás bázisaként elsősorban, kiegészítőleg esetleges refugiumként, a logisztikai kérdések is előtérbe kerültek. Az erődökön belüli üres területek és a víz közelsége állat-állományra utalhat (Visy 2017), az iparlétesítmények ipari tevékenységre, a magtárak élelmi-szer, gabona tárolásra. Mindezek ki- és bemozgatása nagy szervezettséget igénylő feladat volt, amelyhez nem csak a szárazföldi, hanem a kapcsolódó vízi útvonalakat is igénybe vehették, valószínűleg vették is annak alapján ahova létesítették

őket. A belső katonai objek-tumok, s ezen belül a belső erődök viszonylag egyenletes eloszlása a tartományi területen, a földrajzi körülmények által is jól behatárolt illetve kirajzolódó, vélhető begyűjtési régiókat is illusztrálnak. Az adott régiókból nem csak a gabonát, hanem a falak között tartott harci-, szállító-, és élelmiszer-alapanyagot szolgáló állatállomány táplálását szolgáló növényeket is, továbbá az állatállomány utánpótlást gyűjthették be, illetve kellett begyűjteniük, ami szintén logisztikai feladtegyüttest jelentett. A határmenti objektumok szállítási szempontból jobb megközelíthetősége pedig a belső erődök felől az odairányuló szállításokat tették lehetővé.

15. A következő alfejezet (4.4.) a funkcionális kérdésekkel foglalkozik folytatólagosan. A funkció meghatározása a legkorábbi kutatói kérdések közé tartozik. A feltehető marinianai drávai átkelő (vö. még I. és II. Katonai Felmérések), illetve az Ad Burgum Centenarium jel-lege jobban meghatározható funkciókkal bír, ugyanígy Alisca is, ha például dunamenti elosztóhelyként értékeljük. A régészeti szempontból azonosított belső erődök funkcióira alapvetően az általuk adott lehetőségek nyomán tehető az említetteken kívül további javaslatok. Összefoglalóan, az újabb szakirodalmi nézeteket is figyelembe véve, a belső erődöket regionális (azaz saját területi) termény- és lábasjóság- adójellegű javak begyűjtő központjárnak, a ripamenti táborok utánpótlás bázisának, élelmiszer- és kisipari feldolgozó központoknak, azaz hátországnak lehet tekinteni, ahol esetleg a sérült vagy beteg embereket, állatokat is elláthatták. Emellett refugiumnak is lehet tekinteni őket a környékbéli lakosság számára veszély esetén. A környékbéli lakosság településrendszerének a villagazdaságok kutatásával is összefüggő kérdése még a kevésbé ismert körülmények közé tartozik. Az erődöknek vélhetőleg fegyveres személyzete is volt, akik felügyelték, illetve akár a belső területek biztosítási feladatait is elláthatták, velük együtt civilek élhettek benne. Felvetődött továbbá, hogy a koracsászárkori elpusztult városok helyébe lépő civil központkezdemények is lennének, al-dunai példákra (pl. a gamzigradi / romulianai, hasonló építészeti struktúrát képviselő császári palota) egyfajta városmagok, ha nem is mind, de néhány közülük (Hein-rich-Tamácska 2017). Az I. részt lezáró összegző megjegyzésekben (5.) összefoglalom a rész tartalmát illetve néhány kérdést és szempontot fogalmazok meg az erődök fennállásával és rendeltetésük betöltésének lehetőségét illetően.

16. A földrajzi helyzetük és berendezésük révén felvethető továbbá esetleges szakosodásuk is. Nemcsak az feltűnő, hogy Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta és

Alsóhetény-puszta-Kapospula lankásabb és ma is intenzívebb és kiterjedtebb mezőgazdálkodásra le-hetőséget adó területen fekszik, hanem az is, hogy Tác-Fövenypuszta és Keszthely-Fenek-puszta sűrűbben beépítettek például Ságvár-Jabapusztához és Környéhez képest. A na-gyobb belső üres területek, ahogy azt legutóbb Visy Zsolt is felvetette, szükségképpen a falak közt tartott állatállománnyal állhatnak összefüggésben. Ezt alátámasztja, hogy az üre-sebb belső területű erődök hegyesebb vidéken fekvő, azaz állattenyésztésre alkalmasabb te-rületen helyezkednek el. A jobban beépítettek ezen szempontok mentén növényter-mesztéshez, a kevésbé beépítettek állattenyésztéshez kötődhetnek inkább. Alsóhetény-puszta-Kapospula és Tokod-Várberek erődjei valahol a jobban beépített és a kevésbé beépített változatok között helyezkednek el, ami szintén az általuk konkrétan betöltött feladatokkal állhat összefüggésben. A belső erődök egyik jellemző belső épülettípusa, a nagyméretű gabonátároló (horreum) mind a növénytermesztéssel, illetve tömegélel-mezéssel, mind az állattenyésztéssel, például lótarással kapcsolatba hozható.

17. További előbbrevivő kutatási szempontnak látom a Tóth Endre által 2009-ben megjelöltek mellett a codex Theodosianus összevetését, különösen a katonai ügyekről szóló 7. könyvet (De re militari) a belső erődökkel kapcsolatos ismeretanyaggal, hasonlóképpen a Vegetius által leírt katonai, stratégiai és taktikai szempontok rávetítését összehasonlító vizsgálat szintjén a belső erődökre, illetve objektumokra. Emellett a korabeli egyéb belső objektumok terepi feltérképezését és a belső erődökhöz való viszonyrendszerük megállapítását látom további szükséges és előbbrevivő régészeti jellegű kutatási lehetőségnek. Utóbbiakat a vízi és szárazföldi útvonalak mentén lehetne elkezdni.

18. A II. rész "A belső erődök koracsászárkori kőemlékhagyatéka" címet viseli és alapvetően a falakból előkerült szpólia-anyaggal kapcsolatos. A Bevezető részben (1.) a koracsászárkori kőemlékek későcsászárkori sorsának általánosabb tendenciáit foglalom össze példákkal illusztráltan, valamennyi kitekintéssel az ókort követő időre is, ami a modern lelőkö-rülmények általánosabb vázolása miatt indokolt. A 4. századra, a korábbi időszak funkcionális helyén álló kőemlékeit: oltárokat, kultuszképeket, szobrokat, sírköveket s hozzájuk tartozó építészeti struktúrák elemeit érintő jogi kötése, a közterület (locus publicus) egyes típusainak állami - az "áldozatit" (sacer), a "szentet" (sanctus) és a "vallásost" (religiosus) érintő védelme (Gaius Inst. 2.2-11.; Digesta 1.8.6-9.) a tartomány területén is feloldódott, vagy pusztulás vagy valamilyen rendelkezés okán. Ezért

védtelessé, mozgathatóvá és má-sodlagos célra felhasználhatóvá váltak a koracsászárkor gazdátlan faragott kőemlékei, s a század utolsó harmadától pedig egyenesen állami szintű szorgalmazásra használták fel őket (Cod. Theod. 16.10.), tulajdonképpen nemcsak építési, hanem pusztítási szándékkal is. Azaz nemcsak ötlet- vagy alkalom szülte kényelmi lehetőségek szerint kerültek falakba a szpóliák, és nem is csak egyedül az építkezések miatt, hanem egyféle eltüntetés céljával is.

19. A belső erődökből előkerült szpóliák különböző szinteken vannak feldolgozva. Tartalmuk koracsászárkori feliratként általában ismert (vö. CIL, AE, RIU), szpóliaként átfogóbban azonban csak Tác-Fövenypusztá, részlegesen Alsóheténypuszta-Kapospula esetében tárgyaltak. Úgy, mint építőanyag, amely valamennyi információt közvetít a belső katonai objektumok, ezen belül a belső erődök építéstechnikájára illetve gyűjtőterületére vonatkozóan, nincs vizsgálva. Koracsászárkori településtörténeti vetületeik is inkább részleteiben, semmint egészében Tác-Fövenypusztá esetében említettek többször, illetve Alsóhetény-pusztá-Kapospula esetében készül ilyen célú összefoglalás is, amely jól kiegészíti majd a feltárási eredményeket. A többi helyszínt illetően a téma feldolgozatlan közel teljes mértékben. Az előkerült koracsászárkori kőanyag vizsgálatának hasznossága például Környe esetében mutatkozott meg szembetűnőbben, hiszen a szpóliák tartalmának összegzése nyomaan egyféle koracsászárkori városi szervezet vázlatának elkészítésére nyílt lehetőség. Ez nemcsak időrendben egészíti ki a régészeti feltárások adatait, hanem jobban értelmezhetővé is teszi őket. A nagyobb területre kiterjedő koracsászárkori épített struktúrák (épületek, utak), amelyek a későcsászárkori planírréteg alól kerültek elő a feltárások alkalmával, városias település kontextusában jobban értelmezhetők, amint a jó minőségű, nagymennyiségű tartományi és import kerámiaanyag is, hasonlóképpen a feltárt fazekaskemencék. A tokod-várbereki, ságvár-jabapusztai, keszthely-fenekpusztai szpóliák szövegei a felirattani és felirattani alapú szakirodalomban szintén szerepelnek, azonban koracsászárkori történeti vetületeik összefoglalóan nem voltak kiértékelve. Amennyire lehetőséget adtak, azt össze-sítem. Külön kiemelendő, hogy a keszthely-fenekpusztai szpóliák között két 4. századi erősen töredékes példány is előfordul, amelyek közül legalább az egyik valamilyen építkezésre utal a század első harmadából, a most közzétett olvasati javaslat alapján. Ha így van, akkor a második periódusba tartozó erőd építéskor, az eredetileg a későcsászárkor korábbi szakaszának

valamelyik helyi épületén álló feliratot elbontás után tették a század utolsó har-madában készült erőd falaiba, amelyet ma részletesebben ismerünk.

20. A szpóliák a koracsászárkora és a belső erőd hatásköri régiójára vonatkozó forrásértékükön kívül későcsászárkori építéstechnikai adatokat is képviselnek. Elsősorban a darabolt kőanyag a méretek által. A tört vagy vágott faragott kőemlékek mind láb alapon kifejezhető szabványméreteket (bessalis, pedalis, sesquipedalis, bipedalis) képviselnek, s ez igaz a nagyobb darabokban meghagyottakra is, amelyek fenntartott méretei a láb szorzatai. Ki-vételt képeznek a kisebb számban fennmaradt, adott helyre pontosan, idomelemnek vagy kiegészítő idomelemnek bevágott példányok, amelyek nem feltétlenül szabványhoz igazodó méretűek minden esetben.

21. A 2. fejezet, a belső katonai objektumok ill. erődök, észak-dél sorrendje szerinti alfejezetekben a tárgyalt helyszínek és erődök legfontosabb kora- és későcsászárkori adatait, alap-kutatási irodalmát és hivatkozásait tartalmazza, valamint az erődök technikai adatait, amelyekhez a fennmaradt szpóliák mennyisége viszonyítható. Amelyik objektum újabb, részletes és többrendbeli közlésekkel rendelkezik, ott vázlatosan és röviden jeleztem a fontosabb tárgyhöz tartozó körülményeket a szakirodalmi ismételések elkerülése miatt egyrészt, másrészt, hogy ne nőjön fölöslegesen a terjedelem (2.1-2.6.). A környei koracsászárkori emlékeket és belső erődöt hosszabban tárgyalom, mivel egyedül azoknak nincs semmilyen újabb kutatásokat is bemutató, illetve összegző publikációja. Azokat a csak forrásból ismert objektumokat, amelyekre nincs egyéb adat, se szpólia nem ismert belőlük, a 2.7-2.9. alfejezetekben röviden ismertetem még egyszer. Az objektumok leírását követően alfejezetben az adott erődből előkerült szpóliák következnek katalógusszerűen, tételesen, az erőd égtájak mentén meghatározott falai és tornyai szerinti sorrendben, s ahol a belső épületek is ismertek, ott a feltáró által adott épületsorszám szerint. Az egyes tételek technikai adatokat tartalmaznak (típus, anyag, méret), rövid leírást, ami a tárgy egyéb jellemzőire vonatkozik, pontos lelőhely megjelölést, ahol ismert illetve őrzési helyet. A feliratos tárgyak esetében ezt követi a feliratok feloldott szövege. Ez alatt az adott kő méretének láb alapú építőanyag szabványméretehez viszonyított meghatározása, majd rövid vagy bővebb felirattani kommentár áll. Ahol olvastamódosítást javasoltam, külön jelzem. Minden egyes katalógusrészt összegzés követ. Ezekben összesítem a számadatokat, a lelőköörülményeket, a szpóliák felőlelte korszakot, a kövek eredeti funkcióját, a feliratok tartalmát, kitérek az ornamentikájukra röviden, az

anyagukra, az állapotukra, a méreteikre, a felhasználási módjukra, majd mindezeket összefoglalom. Az összefoglalások közül a környei erődé a legnagyobb terjedelmű, ami elsősorban annak köszönhető, hogy itt a leginformatívabbak a szpóliák. A 3. fejezetben áttekintően összegzem a belső erődök szpóliaanyagát, ugyanazon szempontok szerint, az általános vonásokat kiemelve, illetve a szembetűnőbb különbségeket. A szpóliák háromféle mérettartományt képviselnek: az egészben meghagyott, a pontosan méretre darabolt és a szabvány téglák méreteihez (bessalis, pedalis, sesquipedalis, bipedalis) igazodó illetve azt felülmúló, de lábbal akkor is visszaosztható méreteket. A szpóliák nagyobb részét láb alapú méretet követő vagy azt közelítő méretre törték, vágták. Ennek oka a láb hossz-mérték-alapon tervezett épület szerkezetéhez való idomítás, illetve praktikusabb felhasználhatóság. A kisebb darabokra tört szpóliák lelőhelyei egységesen az erődök alapozásai, ahogy az alsóheténypuszta-kapospulai példák illusztrálják kitűnően. Vágott és egészben felhasznált kövek felmenő falakhoz illetve út vagy padló-szerkezetekhez tartoztak. Előbbiek többnyire az alaphoz közeli felmenő részekben kerülnek elő ha helyben maradtak, ennek azonban nem az az egyedüli oka, hogy csak oda építették be őket, hanem az is, hogy felmenő falak, amelyekben álltak még, nem maradtak meg. Jellemzően ezek az egészben hagyott vagy vágott darabok a római kor után épült épületek falaiból kerülnek elő, sokszor a római kori fal vonala közeléből, többedleges felhasználásból. A jelenséget a környei példák illusztrálják jól. Az egészben vagy nagyobb darabban történt beépítésük azonban inkább a talajhoz azaz alaphoz közelebbi részeken indokoltabb, ahol jobban betölthették szerkezeterősítő, stabi-lizáló szerepüket. Ennek megfelelően is, sokszor sarokelemként vagy sarkokhoz, szélekhez közeli helyekre, falvonal-törések pontjaiba építették be őket, egészben vagy idomelemként. Felhasználták őket padló vagy útburkoló lapnak is, jobban igénybe vett pontokon. Előbbire Tács-Fövenypusztáról, utóbbira Környéről van több példa. Hasonlóképpen bejáratok stabilizálásához is felhasználták őket, küszöbként, ajtókeret-elemként, ahogy a tokodvárbereki példák mutatják.

22. A III. részben foglalom össze a könyv struktúráját, a fontosabb eredményeket és azokat a kutatási szempontokat ismételtén, amelyek hozzájárulhatnak a belső katonai objektumok, köztük a belső erődökkel kapcsolatos kérdések részletesebb megfogalmazásához és megválaszolásához is. A IV. rész a rövidítésjegyzék, amelyben nem választottam el egymástól az egyes adattípusokat, alfabetikus sorrendben követik

egymást a folyóirat- és sorozatcím rövidítések, corpuscím-rövidítések, az auctorok és szakmunkák, szerzőik neve szerinti rend-ben. Az auctorforrásokat mind az auctor, mind pedig a használt kiadás szerint feltüntettem. Végül az V. rész illusztrációkat tartalmaz, tematikus illetve földrajzi sorrendben. Olyan raj-zokat, képeket illesztettem közéjük, amelyek a szöveget kiegészítik illetve a jobb értéséhez járulnak hozzá: tartományi közigazgatási térképek, fontosabb korszakhoz tartozó térképes munkák vonatkozó részei (Ptol., Tab.Peut.), az erődök elhelyezkedése és terepi, régészeti környezete több szempontból és nézőpontból, távolabbról fokozatosan közelítve; az egyes belső katonai objektumokhoz tartozó fontosabb tájrégészeti, természetföldrajzi jellemzők képei, amelyek jelentős részét magam készítettem a helyszíneken; ezeken kívül a szövegben tárgyalt erődök alaprajzai, s feltárási felvételek, amelyek közül a környei képanyag képvisel kiemelkedő számot. Végül néhány olyan képet is beillesztettem, amelyek nem pannoniai / valeriai területhez illetve a tárgyalt helyszínekhez kötődően készültek, de szóba került jelenségeket jól illusztrálnak.

23. A szöveg és a kötet szerkesztésében törekedtem a minél nagyobb fokú közérthetőségre, hogy mindazok számára is nyújtson érdekes vagy értékes információkat a tartalom, akik nem feltétlenül az adott korszak illetve téma szakértői. Végezetül, a bemutatott kérdéseket és szempontokat, felismeréseket és javaslatokat, úgy látom jóval részletesebben is lehetne és kellene tárgyalni, több részletkutatót követően, akár egyenként is monográfia terjedelmet igénylő művekben.

IV. A tárgyalt kérdéskörökben korábban közzétett publikációk (válogatás)

24. Összefoglaló, a tárgyalt kérdésköröket is érintő munkák munkák

- Szabó Á. – Tóth I.: Bevezetés a római feliratok világába, Pécs 1999.

- Szabó Á.: Pannoniciani sacerdotis. A szervezett vallási élet principatuskori vezetői, Pécs 2006.

- Szabó Á. – Tóth E. (szerk.): Bölske. Römische Inschriften und Funde. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II. Budapest 2003.

25. Részkérdésekhez tartozó munkák

- Á. Szabó: Die „neuere“ Inschrift von Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL III 10490 = RD 369 – Suetrius Sabinus c. v. „újabb” felirata Pannoniából. Ad CIL III 10490 = RD 369. Folia Archaeologica 48. (2000), 85-109.

- Á. Szabó: Környe fortress, in Zs. Visy (ed.): *The Roman Army in Pannonia*, Pécs 2003, 183-185.
- Szabó Á. – Tóth I. Zs.: Gallienus kori felirat Sopianaeból, *Specimina Nova Supplementum* 8. (2009), 265-276.
- Á. Szabó – Tamáska-Heinrich O.: Eine spätrömische Innenbefestigung in Környe, in: O. Tamáska-Heinrich Hrsg., *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden / Westf. 2011, 47-59, 705-724.
- Szabó Á.: A scarbantiai forum északi részének feliratai – Inscriptions from the northern section of Scarbantia's forum (Summary). *Specimina Nova* 21-22 (2013), 159-169.
- László J. – Szabó Á.: Mérföldkötoredék Almásfüzitőről, *KDMÉ* 22. (2016), 7-11.
- Á. Szabó.: Barbaricatus. Notes on the Inscription of a funerary Stela from Intercisa, in: R. Ardevan – E. Beu-Dachin (eds.), *Mensa rotunda epigraphica Napocensis*, Cluj-Napoca 2016, 13-26.
- Szabó Á.: Új Nemesis oltár Pannoniából. A környei római kőemlékek I., *Studia Epigraphica Pannonica* 9. (2017), 113-117.
- Szabó Á.: Formális és nem formális kultusz helyek a Római Birodalom tartományaiban. I. A szakrális terület státusza, *Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica* LXVIII. *Történeti tanulmányok* XXIV. [(2016) 2017], 50-71.

26. A tárgyalt kérdéseket érintő szerkesztett művek

- Kovács P. – Szabó Á. (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica I. 2008 - Északkelet Pannonia*, Budapest 2008
- Szabó Á. (szerk.): H. Kelemen Márta: *Solva. Esztergom későrómai temetői [Die spätrömische Gräberfelder von Esztergom]*, *Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. III.*, Budapest 2008.

Budapest, 2018. május 15.